

**MİR CƏLAL PAŞAYEV İRSİNİ ƏKS ETDİRƏN ŞƏXSİ
BİBLİOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Görkəmli nasir, ədəbiyyatşünas-alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayev müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsini qoyanlardan biri olmuşdur. O, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və məzmunca zənginləşməsində mühüm rol oynayıb. Xalq yaradıcılığı ilə klassik bədii irsin qabaqcıl ənənələrinin vəhdətini yeni formada yaşadan və ədəbiyyata yeni ruh gətirmiş yazıçı kimi tanınan, Universitetimizin Filologiya fakültəsinin qurucularından biri kimi tarixə düşən Mir Cəlal Paşayev, eyni zamanda görkəmli tədqiqatçı-alim olub.

Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev 1908-ci il aprel ayının 26-da Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndində anadan olmuşdur. Onun uşaqlığı və ilk təhsil illəri Gəncədə keçmiş, 1928-ci ildə Pedaqoji texnikumu bitirdikdən sonra Gəncədə və Gədəbəydə müəllimlik etmişdir. 1930-cu ildən etibarən Kazan şəhərində Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat şöbəsinə daxil olmuşdur. Daha sonra Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur. 1936-cı ildən ömrünün sonunadək Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında müəllimlik etmiş, sonralar professor və kafedra müdiri vəzifələrinə qədər yüksəlmişdir. Dövlətimiz Mir Cəlalin xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmiş və onu «Şərəf nişanı» (iki dəfə), «Oktyabr inqilabı», «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordenləri və «Əmək igidliyinə görə» (iki dəfə), «Qafqazın müdafiəsinə görə», «1941- 45-ci illərdə Böyük vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə», «Qabaqcıl maarif xadimi» medalları ilə təltif etmişdir. 1969-cu ildə ədibə «Əməkdar elm xadimi» adı verilmişdir [3].

Mir Cəlal yaradıcılığa XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən başlamışdır. 1926-30-cu illərdə «Yeni fikir» qəzetində, «Qızıl Gəncə», «İlk addımlar» və «Hücum» adlı məcmuələrdə özünün ilk qələm təcrübələrini və tərcümə əsərlərini çap etdirmişdir. Dövri mətbuatda çıxan ilk qələm təcrübəsi «Dinsizlər ittifaqı nasıl çalışmalıdır» adlı ədəbi-tənqidi məqaləsidir. Məqalə 1926-cı ildə «Yeni fikir» qəzetində dərc olunmuşdur.

İlk tərcümə əsəri isə Mayakovskidən tərcümə etdiyi «Zərbəçi marşı» şeridir. Şeir 1930-cu ildə «Gənc işçi» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu, onun mərkəzi mətbuatda işıq üzü görən ilk yazısı idi.

Mir Cəlal, əsasən, hekayə ustasıdır. Sovet dövrü ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında onun böyük xidmətləri olmuşdur. 1930-cu ildə özünün «Həkim Cinayətov» adlı ilk hekayəsini yazmışdır. Ümumilikdə, 500-ə yaxın hekayəsində köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, inkişafımıza mane olanların tənqidi, təmiz insani hisslər – vətənpərvərlik, övlad məhəbbəti, ata və analıq mehri-ülfəti kimi motivlərin təsviri ön plana çəkilir.

Mir Cəlalin ilk kitabı isə 1932-cı ildə işıq üzü görmüş «Sağlam yollarda» adlı oçerklər toplusudur. İlk romanı «Dirilən adam» 1935-ci ildə çap olunmuşdur. 1939-cu ildə tarixi-inqilabi

mövzuda ilk romanını «Bir gəncin manifesti»ni yazır. Bundan başqa «Açıq Kitab»(1941), «Yaşlılar»(1947), «Təzə şəhər»(1951), «Yolumuz hayandır»(1958) adlı romanları da çap olunmuşdur. Ədibin bu romanlarının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti Mir Cəlalin mətləbi konkret, yığcam, bədii formada, dinamik süjet daxilində ifadə edə bilmək məharətidir.

O, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə gəldiyi zamandan etibarən sənət və ədəbiyyatın ən çox nəzəri problemləri ilə məşğul olmuş, adi məqalə və resenziyalarda belə konseptual problemlər qaldıraraq onu elmi ümumiləşdirmələr əsasında həll etməyə səy göstərmişdir. Onun Azərbaycan filologiyasının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. 1940-cı ildə «Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş, sonralar bu mövzunu dənə-dənə işləyərək təkmilləşdirmiş və geniş əhatəli monoqrafiyaya çevirmişdir. Hazırda «Füzuli sənətkarlığı» adı ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının kapital əsəri kimi şöhrət qazanmışdır.

1947-ci ildə isə «Azərbaycanda ədəbi məktəblər(1905-1917)» adlı doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmiş və filologiya elmləri doktoru adını almışdır.

Mir Cəlal Paşayev ədəbi aləmdə atdığı inamlı addımlardan sənətin şöhrətli zirvəsinə qədər keçdiyi çətin və şərəfli ömrünün əlli ili ərzində zəngin ədəbi irs yaratmışdır. Ədibin fəaliyyəti çoxcəhətli olmuşdur. Nasir, müəllim, ədəbiyyatşünas, tənqidçi, publisist, ictimai xadim Mir Cəlal Paşayevin irsi-yəni həm öz qələmindən çıxmış, həm də həyatı və yaradıcılığı haqqında yazılmış əsərlərin sayı 1500-dən artıqdır. Belə bir zəngin irsin biblioqrafik cəhətdən tədqiq olunub öyrənilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında onun rolunun müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından çox aktualdır. Bu sahədə artıq bir sıra işlər görülmüşdür. Onun irsini əks etdirən kifayət qədər biblioqrafik mənbə mövcuddur. Buraya həm ümumi xarakterli, həm də xüsusi biblioqrafik mənbələr daxildir. Bu məqalədə yalnız şəxsi biblioqrafik göstəricilərdən danışılacaqdır. Belə ki, artıq bu günə qədər Mir Cəlal haqqında 3 adda şəxsi biblioqrafik göstərici çap olunub.

Bunlardan birincisi 1968-ci ildə ədibin 60 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əsaslı Kitabxanası tərəfindən tərtib olunaraq «Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri» seriyası ilə çap edilmişdir. «Mir Cəlal:Biblioqrafiya(1928-1968)» (Tərt.ed. N.M. Teymurova;Red.M.M. Həsənova, İ.H.Səfərov) adlı bu göstərici [4] «Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri» adlı bölmə ilə başlayır. Sonra filoloji elmlər namizədi Yəhya Seyidovun «Mir Cəlal» adlı qısa öçerki verilir. Sonrakı 3 bölmə və 12 yarım bölmə daxilində isə Mir Cəlal irsinə daxil olan 1000-ə yaxın sənəd haqqında biblioqrafik məlumat əhatə olunub. Burada Mir Cəlalin Azərbaycan və rus dillərində 55 kitabı, 595 bədii, ədəbi-tənqidi və publisistik məqaləsi, eləcə də, həyatı və yaradıcılığı haqqında Azərbaycan və rus dillərində 1 kitab və 280 adda məqalə, haqqında biblioqrafik məlumat verilir. Tərcümələri (8 adda) xronoloji qaydada sistemləşdirilmiş və eyni il daxilində materialların adına görə əlifba sırası ilə verilmişdir. Yazıçının elmi kadrılar yetişdirmək sahəsindəki fəaliyyətini əks etdirmək məqsədilə biblioqrafiyaya Mir Cəlalin rəhbərlik etdiyi dissertasiya işlərinin siyahısı və redaktə etdiyi kitablar haqqında da biblioqrafik məlumat daxil edilmişdir. Burada 26 adda dissertasiya və redaktə etdiyi 25 adda kitab

haqqında məlumat daxildir. Ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında ədəbiyyat əlifba sırası ilə verilmişdir.

Sonda göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə 2 adda köməkçi göstərici təqdim olunur:

1. Mir Cəlalin əsərlərinin əlifba göstəricisi (Azərbaycan, rus və xarici dillərdə)
2. Mir Cəlal haqqında yazmış müəlliflərin əlifba göstəricisi

Mir Cəlal Paşayev haqqında növbəti şəxsi biblioqrafik göstərici 1998-ci ildə M.F.Axundov adına Dölet Kitabxanası tərəfindən ədibin 90 illik yubileyi münasibətilə çap olunmuşdur. «Mir Cəlal Paşayev(1908-1998):Biblioqrafiya» (Tərt.ed. R.Q.Muradova; Red. N.P.Nağıyeva) adlı bu göstərici [5] bilavasitə 1968-ci ildə çap edilmiş göstəricinin məntiqi davamıdır. Biblioqrafik göstəricidə 1969-1998-ci illəri əhatə edən materiallar toplanmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Altay Həsənov göstəriciyə «Mir Cəlal» adlı giriş məqaləsi yazmış və burada ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermişdir.

Göstəricinin «Əsərləri» adlanan I bölməsində 124 adda sənədin biblioqrafik təsviri öz əksini tapıb. Bunlardan 18-i kitab, 106-ı isə dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunmuş bədii, elmi və publisistik məqalələridir.

II bölmə «Həyat və yaradıcılığı haqqında» adlanır və bu bölmədə ədibin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş 77 adda sənədin biblioqrafik təsviri öz əksini tapmışdır. Buraya 7 kitab və 70 adda məqalə haqqında biblioqrafik məlumat daxildir.

«Kitablara müqəddimə, redaktə etdiyi və uşaqlar üçün işlədiyi kitablar» adlı növbəti bölmədə 2 adda müqəddimə və uşaqlar üçün işləmiş olduğu 4 adda kitabın biblioqrafik təsviri öz əks olunmuşdur.

IV bölmə «Başqa dillərdə (Əsərləri və haqqında)» adlanır və bu bölmədə ədibin öz qələminin məhsulu olan 3 kitab, 10 dövrü mətbuat məqaləsi və 3 tərcümə əsəri, eləcə də, həyat və yaradıcılığı haqqında 16 adda sənədin biblioqrafik təsviri öz əksini tapmışdır.

Göstəricinin sonunda Azərbaycan və rus dillərində «Əsərlərinin əlifba göstəricisi» və «Müəlliflərin əlifba göstəricisi»ndən ibarət köməkçi aparat tərtib olunmuşdur. Biblioqrafik göstəricilərdə köməkçi aparat, adətən, onlardan istifadəni asanlaşdırmaq və axtarışın vaxtını minimuma endirmək məqsədilə tərtib olunur [2].

Mir Cəlal yaradıcılığına oxucu marağının gündən-günə artması, yeni, daha mükəmməl, xronoloji əhatəlilik baxımından daha bitkin bir biblioqrafik məlumat kitabının yaradılması zərurətini meydana çıxarmışdır. Bu baxımdan M.F.Axundov adına Milli Kitabxana 2006-cı ildə ədibin irsini bütövlükdə əks etdirən sonuncu əsaslı şəxsi biblioqrafik göstərici hazırlamış və çap etdirmişdir[6]. Həmin bu göstəricinin nəşri ilə kitabxana «Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri» seriyasının əsasını qoyub. «Mir Cəlal:Biblioqrafiya» (Tərt.ed. N.P. Nağıyeva; Elmi red. Ş.Ə.Axundov) adlı biblioqrafik əsər 1926-2006-cı illəri əhatə edir. Biblioqrafiyaşünaslıq kafedrasının dosenti N.İ.İsmayılovun da qeyd etdiyi kimi bu göstərici alimin əsərləri və haqqında olan mənbələrin biblioqrafik cəhətdən modelini yaradan universal xarakterli məlumat kitabıdır [1].

Göstəriciyə xalq yazıçısı, professor Elçin «Sadəlik və müdriklik(Müəllim haqqında söz)» adlı elmi, faktoloji və informasiya baxımından diqqəti cəlb edən giriş məqaləsi yazmışdır. Məqalədə bütövlükdə Mir Cəlal müəllimin portretinin əsas cizgiləri haqqında dolğun təsəvvür yaradılmış, sevimli müəllim haqqında yüksək professionalıqla və səmimiyyətlə ətraflı söhbət açılmışdır.

Bu bibliografik məlumat kitabında ilk bölmə «Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri» adlanır. Bölmədə Mir Cəlal müəllimin həyat və yaradıcılığı haqqında bioqrafik məlumatlar xronoloji ardılıqla verilmişdir.

«Əsərləri» adlı 2-ci bölmədə ədibin 1926-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində çapdan çıxmış 75 adda kitabı, 667 adda bədii, ədəbi-tənqidi və publisistik məqaləsi, 9 adda tərcümə əsəri, başqa dillərdə çap olunmuş 5 kitab və 26 məqaləsi, redaktə etdiyi 26 adda əsər və rəhbərlik etdiyi 36 adda dissertasiya haqqında bibliografik məlumat verilir. Bu bölmə ilə tanışlıq göstərir ki, Mir Cəlalin ilk kitabı 1932-ci ildə «Sağlam yollarda» adı ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı(«Azərnəşr»)nda çapdan çıxıb. Ədibin sonuncu kitabı isə 2005-ci ildə Ədibə Paşayeva tərəfindən tərtib olunaraq «Çaşoğlu» nəşriyyatında işıq üzünə görə «Seçilmiş əsərləri» adlı hekayələr və romanlar kitabıdır.

Bibliografik məlumat kitabının «Dissertasiyalara elmi rəhbərlik» yarım bölməsi böyük alimin elmi məktəbi, rəhbərlik etdiyi namizədlik və doktorluq dissertasiyaları haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Mir Cəlal müəllim 1949-1975-ci illər ərzində 36 adda dissertasiyaya rəhbərlik etməklə çağdaş milli ədəbi mühitin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Kamal Talıbzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Cəlal Abdullayev, Təhsim Mütəllimov, İnayət Bəktəşi, Abdulla Abbasov və başqaları Mir Cəlal müəllimin rəhbərliyi ilə yetişmiş nəslin parlaq nümayəndələridir.

Göstəricinin 3-cü bölməsi «Mir Cəlalin həyat və yaradıcılığı haqqında» adlanır. Bu bölmədə Mir Cəlal haqqında Azərbaycan dilində yazılmış 9 adda kitab və 371 adda məqalənin bibliografik təsviri öz əksini tapıb.

4-cü bölmə «Əsərləri.Rus dilində» adlanır. Bu bölmədə 13 kitab, 111 məqalə, uşaqlar üçün işlədiyi 4 adda əsər və eləcə də, Mir Cəlala həsr olunmuş 93 adda məqalə haqqında bibliografik məlumat verilib.

«Başqa dillərdə» adlı 5-ci bölmədən məlum olur ki, Mir Cəlal haqqında müxtəlif dillərdə yazılmış 4 məqalə mövcuddur.

Bu bibliografik məlumat kitabı yalnız əsas mətnə verilmiş bibliografik informasiyalarla məhdudlaşdırılmamış, onun müəllifi zəngin köməkçi göstəricilər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Burada bölmə və yarım bölmələrə müvafiq Azərbaycan və rus dillərində 15 adda köməkçi göstərici tərtib olunub. Bu da vəsaitdən istifadəni xeyli dərəcədə asanlaşdırır. Bu mənbənin bibliografik təhlili zamanı görürük ki, ədibin həyat və yaradıcılığı həmişə elmi mühitin diqqət mərkəzində olmuş, dəfələrlə elmi tədqiqat işlərinin obyektini təşkil etmişdir. Kitabın sonunda verilmiş «Mir Cəlal haqqında yazan müəlliflərin əlifba göstəricisinə nəzər saldıqda ədib haqqında ən çox yazıb-yaradan müəllifləri müəyyən etmək olar. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə K.Talıbzadə (9 məqalə), Ə.Hüseynov (1 kitab və 10 məqalə), B.Nəbiyev (23 məqalə), Məmməd,C. (8 məqalə), C.Xəndan (1

kitab və 5 məqalə) və b. Mir Cəlalin həyatı və yaradıcılığı haqqında kitablar, monoqrafiyalar və məqalələr çap etdirmişlər.

Ədibin əsərləri dəfələrlə çap edilmiş və yalnız Azərbaycanda deyil, onun hüduqlarından çox-çox uzaqlarda da ədəbiyyatsevərlərə təqdim edilmişdir. Təkcə «Bir gəncin manifesti» əsərinə 41 dəfə müraciət olunub. Əsər Azərbaycan dilində ayrıca kitab halında 7 dəfə, «Seçilmiş əsərləri» daxilində 3 dəfə, dövrü-mətbuat səhifələrində və dərsliklərdə 11 dəfə və eləcə də, rus dilində 11 dəfə, çex, rumın və fars dillərində isə 1 dəfə çap olunub. Əsər haqqında Azərbaycan dilində 7, rus dilində isə 2 adda məqalə yazılıb. Daha çox müraciət olunan digər əsər «Dirilən adam» romanıdır. Əsər Azərbaycan dilində ayrıca kitab şəklində 1 dəfə, «Seçilmiş əsərləri» daxilində 5 dəfə, rus dilində isə 2 dəfə çap olunub. Əsər haqqında 9 adda Azərbaycan, 2 adda rus dilində məqalə yazılıb. Bu siyahını davam etdirmək olar. Çünki Mir Cəlalin əsərləri həmişə dövrün tələbləri səviyyəsində olmuş və bütün zamanlarda aktualıq kəsb etmişdir.

Ümumiyyətlə, sonuncu göstərici 3 şəxsi bibliografik göstərici içərisində ən mükəmməlidir. Bu baxımdan həmin göstərici Mir Cəlalin əsərləri və ona həsr olunmuş mənbələrin bibliografik modelini yaradan universal xarakterli məlumat kitabıdır. Aşağıdakı cədvəldə bu göstəricilərin fərqi daha aydın görmək olar. Cədvəl hər bir göstəricinin əhatə etdiyi dövr ərzində Mir Cəlal Paşayev irsini nə dərəcədə dolğun əks etdirdiyini göstərir:

**M.C.Paşayevə həsr olunmuş şəxsi göstəricilərin
fərqli cəhətlərini əks etdirən cədvəl**

ƏSƏRLƏR	1926-1968-ci illərin materialları		1969-1998-ci illərin materialları	
	1968-ci il göst-də	2006-cı il göst- də	1998-ci il göst-də	2006-cı il göst- də
ƏSƏRLƏRİ				
1	2	3	4	5
Azərbaycan dilində				
Kitablar	42	46	18	18
Dövrü mətbuatda, məcmuələrdə və dərsliklərdə çap olunan bədii əsərlər	194	240	75	78

Ədəbi tənqidi və publisist məqalələr				
Tərcümələr	284	316	31	33
Uşaqlar üçün işlədiyi kitablar	8	9	-	-
Redaktə etdiyi əsərlər	2	4	4	4
Dissertantlara elmi rəhbərlik	25	25	1	1
	26	29	-	7
Rus dilində				
Kitablar	10	11	2	2
Dövri mətbuatda, məcmuələrdə və dərsliklərdə çap olunan bədii əsərlər	43	46	4	4
Ədəbi tənqidi və publisist məqalələr	51	57	3	4
Uşaqlar üçün işlədiyi kitablar	-	1	3	3
Başqa dillərdə				
Kitablar	3	4	1	1
Dövri mətbuatda, məcmuələrdə çap olunmuş əsərlər və məqalələr	23	1	3	3
HƏYATI VƏ YARADICILIĞI HAQQINDA				
Azərbaycan dilində				
Kitablar	1	2	7	7
Dövri mətbuat və məcmuələrdə çap olunan məqalələr	208	227	70	144

Rus dilində				
Məqalələr	72	79	14	14
Başqa dillərdə				
Məqalələr	-	2	2	2

Cədvəldən də göründüyü kimi, həqiqətən də, bu göstəricini digərlərindən fərqləndirən üstün cəhətlər çoxdur. Bu da onunla əlaqədardır ki, göstəricinin tərtibi zamanı bütün mövcud mənbələr nəzərdən keçirilmiş və daha dəqiqliklə təhlil edilmişdir. Hər bir bölməyə ayrılıqda nəzər salsaq görürük ki, əvvəlki göstəricilərlə müqayisədə burada biblioqrafik təsvirlərin sayı daha çoxdur. Bu da o deməkdir ki, sonuncu şəxsi göstərici M.C.Paşayev irsini daha dolğun əks etdirir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, M.C.Paşayev irsini əks etdirən biblioqrafik mənbələr içərisində ümumi xarakterli göstəricilər də mövcuddur. Növbəti məqalədə həmin göstəricilərin ümumi və eyni zamanda şəxsi göstəricilərlə müqayisəli təhlili öz əksini tapacaq.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, N.İ. *Yeni biblioqrafik məlumat kitabı (M.Cəlal: Biblioqrafik məlumat kitabı haqqında) // Azərbaycan qəz.–3 fevr.–2007.–S.8*
2. İsmayılov, N.İ., Vəzirova, R.Ə. *Biblioqrafik tərtibatın metodikası.* -B.:Mütərcim,2004. -60s.
3. *Mənalı ömrün manifesti : Unudulmayan insan (Bakı Dövlət Universitetində görkəmli alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin xatirəsi anılmışdır) // Bakı Universiteti qəz.–7 dek.–2006.–S.3*
4. *Mir Cəlal:Biblioqrafiya(1928-1968)/ Tərt. ed. N.Teymurova; Azərbaycan SSR EA-nın Əsaslı kitabxanası.* -B.:Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı,1968. -140s.
5. *Mir Cəlal Paşayev: Biblioqrafiya(1908-1998) / Tərt.ed. R.Q.Muradova; Red.N.P.Nağıyeva;M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası.* -B.,1998.–70s.
6. *Mir Cəlal : Biblioqrafiya / Tərt.ed.N.P.Nağıyeva; Elmi red.Ş.Ə.Axundov.* -B.:Adiloğlu,2006.–260s.

Айнұра Джафарова

Сравнительный анализ персональных библиографических указателей отражающие наследия Мир Джалал Пашаева

РЕЗЮМЕ

В статье отражена сравнительный анализ и особенности отражающие наследия персональных библиографических указателей посвященные великому ученому-педагогу Мир Джалал Пашаеву.

Aynura Jafarova

*Comparative analysis of personal bibliographical indexes describing the heritage of Mir
Dzhalal Pashayev*

SUMMARY

In article are analysed personal bibliographical indexes dedicating to pedagogue-scientist Mir Dzhalal Pashayev and is defined describing peculiarity of writer's heritage in these sources. With this analysis are substantiated the different things of indexes.